

AWLV-Nieuwsbrief – mei 2007

Joanneke Hees en Martin van Rijn

nummer 21

Van de redactie

De volgende nieuwsbrief heeft even op zich laten wachten, maar hij is nu dan ook behoorlijk dik uitgevallen, dus u bent na het lezen hiervan weer helemaal op de hoogte. Ook na de verschijning van het Forum Hadriani-boek gaan we enthousiast door met het vergroten en verspreiden van de kennis over Forum Hadriani, onder andere door een symposium dit najaar, waarover u hieronder meer kunt lezen.

Verder is er de ALV geweest, zowel van de werkgroep als van de landelijke AWN, kunt u lezen over de nieuwe ontdekkingen over het kanaal van Corbulo en de voorlopige resultaten van de proefsleuven aan de Frekeweg. Tevens een verslag over het onderzoek dat RAAP in de rozentuin van Park Arentsburgh heeft gedaan en een artikel over een Romeins parfumsflesje uit Voorburg, de weerslag van een lezing op de archeologische dag in Museum Swaensteyn begin dit jaar.

Joanneke Hees

Het Forum Hadriani-boek

Zoals bij eenieder bekend, is in oktober 2006 het grote boek over Forum Hadriani verschenen. In de vorige nieuwsbrief is erop gewezen dat leden die hun lidmaatschap van 2005 en 2006 hebben betaald, het boek tegen sterk gereduceerd tarief van € 10,- kunnen aanschaffen op de werkavonden op woensdag. Er is nog een aantal exemplaren beschikbaar, dus als u het nog niet heeft aangeschaft, dit boek mag niet ontbreken in uw boekenkast!

Joanneke Hees

Symposium over Forum Hadriani

De Stichting Monument M.A.C./Forum Hadriani – Voorburg is voornemens om op zaterdag 3 november in Voorburg een symposium te organiseren, onder de voorlopige titel: *Forum Hadriani, Civitas achter de Limes*.

Naast een groot aantal lezingen door deskundigen wordt ook een bezoek gebracht aan de locatie van Forum Hadriani in het prachtige park Arentsburgh en bestaat de mogelijkheid om de Romeinse exposities in

Museum Swaensteyn en Drievliet te bezoeken. De dag duurt van 9.30 uur tot 17.00 uur, waarna de mogelijkheid van een diner 'in stijl' wordt aangeboden. De locatie is nog niet zeker maar zal op geringe afstand van het station zijn. De prijs voor deelnemers zal liggen rond € 25,-, inclusief lunch, thee en koffie. Sprekers, tijden en locatie zullen binnenkort nader worden bekend gemaakt. Geïnteresseerden kunnen zich alvast melden per e-mail (aoostdijk@planet.nl).

Alexandra Oostdijk

Algemene Ledenvergadering

Woensdagavond 21 maart 2007 was de algemene ledenvergadering, die werd bijgewoond door 13 leden en 3 bestuursleden, een helaas niet al te hoog aantal aanwezigen. De agenda kon vrij snel worden afgewerkt, waar-bij de waarnemend voorzitter, Robert Hirschel, stilstond bij enkele specifieke punten, zoals de archeologische onderzoeken die we hebben verricht in het afgelopen jaar en de vondstverwerking.

In februari is er een proefsleuf gegraven aan de Rodelaan in Voorburg. Begin maart was er een waarneming op het terrein van hockeyvereniging Cartouche. Een hoogtepunt vormden de proefsleuven aan de Frekeweg achterin Leidschendam, waar vondsten van de Vlaardingengroep (Neolithicum) zijn gedaan. Dit laatste onderzoek zal in de loop van dit jaar nog worden voortgezet.

Wat betreft de vondstverwerking is dit jaar vooral aandacht besteed aan het verwerken van de vondsten van de opgraving van BAAC op Forum Hadriani in 2005. Deze zijn inmiddels vrijwel allemaal voor nader onderzoek afgevoerd naar het hoofdkantoor van BAAC in Den Bosch.

De Romeinse geschiedenis van Voorburg heeft dit jaar volop in de aandacht gestaan. De tentoonstelling over Forum Hadriani in Museum Swaensteyn, de bijbehorende Romeinse activiteiten in en rond wijkcentrum Agora en de presentatie van hét boek zorgden voor veel publiciteit.

Uit het financieel jaarverslag bleek dat de werkgroep er goed voor staat. Wel moet voor

dit jaar rekening worden gehouden met hogere uitgaven voor o.a. de huisvesting en de vondstverwerking.

Voor het komende jaar staan er diverse activiteiten gepland, o.a. het genoemde onderzoek aan de Frekeweg en het verlenen van assistentie bij de komende opgraving(en) op Forum Hadriani, waarvan overigens nog niet bekend is wanneer ze zullen plaatsvinden. Voorts zal het ontwikkelen van het gemeentelijk monumentenbeleid worden ondersteund. Het is bovendien de bedoeling om een bijdrage te leveren aan het gemeentelijk monumentenboek en de "historische canon van Voorburg en Leidschendam", waarvoor de Historische Vereniging Voorburg de aanzet heeft gegeven. Tenslotte zullen we dit jaar samen met de Stichting M.A.C. hard gaan werken aan de organisatie van het symposium over Forum Hadriani, dat op 3 november 2007 wordt gehouden (zie elders in deze nieuwsbrief). Na afloop van de vergadering hield Peter Vos een hele interessante lezing. Na zijn lezing heeft hij nog lang met de aanwezigen gesproken over het onderwerp van zijn voordracht "Geologie in relatie tot archeologie".

Robert Hirschel en Joanneke Hees

Bronzen legpenning AWN voor Bonne ten Kate

Op de Algemene Ledenvergadering van de AWN in Lelystad op zaterdag 21 april is de bronzen legpenning voor verdiensten in de amateurarcheologie voor dit jaar uitgereikt aan ons voormalige lid van het eerste uur Bonne ten Kate. Hij heeft jarenlang in Voorburg gewoond en als tekenleraar gewerkt bij het doveninstituut Effatha. Daardoor kwam hij in aanraking met de archeologische resten van Forum Hadriani. Hij onderhield onder meer contacten met de Nijmeegse professor Bogaers in de jaren '60. Bij de oprichting van de Archeologische Werkgroep Voorburg was hij een van de eerste actieve leden. Nu woont hij reeds lange tijd in Drenthe, waar hij eveneens zeer actief is voor de AWN.

Joanneke Hees

Activiteiten AWN afdeling Den Haag e.o.

Voor uw agenda:

Op **dinsdag 15 mei** is er een excursie naar het provinciaal depot voor bodemvondsten in Alphen a/d Rijn (Kalkovenweg 23), waar wij om 20.00 uur worden ontvangen door Frits

Kleinhuys, die ons een rondleiding door zijn depot zal geven.

Voor meer informatie zie Kwadrant 2007-1 of neem contact op met de secretaris, joanneke.hees@gmail.com of 06-12878775. U kunt zich nog tot uiterlijk 11 mei opgeven!

Op **dinsdag 5 juni** is er om 20.00 uur in de werkruimte van de AWLV een lezing van drs. Cornelis van Tilburg (Universiteit Leiden) over *Wegenaanleg en verkeersdrukke in het Romeinse Rijk*, waarbij ook aandacht zal worden besteed aan de situatie in Zuid-Holland.

Joanneke Hees

Frekeweg 8 en 10

Zoals in de vorige nieuwsbrief al is vermeld, heeft de AWLV in oktober 2006 twee proefsleuven aangelegd op een terrein aan de Frekeweg, achterin Leidschendam. Daarbij zijn zeer interessante vondsten gedaan van de Vlaardingengroep, oftewel uit het Neolithicum (3500-2500 v.Chr.). Er zijn vijf vuursteentjes gevonden, 15 aardewerken scherven en een grote hoeveelheid botmateriaal. Dankzij bemiddeling van Jan-Willem de Kort van RAAP zijn de belangrijkste vondsten bekeken door experts van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de Rijksuniversiteit Groningen.

AWLV-leden en RAAP-medewerkers in sleuf 2 (foto: Martin van Rijn).

Twee van de vuursteentjes zijn afslagen, de andere drie zijn werktuigen, namelijk een schrabber en een kern, beiden waarschijnlijk gemaakt van dezelfde hergebruikte bijl, en nog een rondschrabber. De werktuigen zijn gemaakt van grijsgroene vuursteen, die waarschijnlijk afkomstig is uit het zuiden

(België of Frankrijk), maar dit kon niet met zekerheid worden vastgesteld.

Een van de twee afslagen is van een maaseitje. Dat zijn ronde knollen vuursteen afkomstig uit de rivierterrassen van de Maas, die goed gespleten konden worden door middel van bipolaire percussie. Dit houdt in dat het stuk vuursteen op een harde ondergrond is gezet (bijv. andere steen), alvorens er een klap bovenop te geven met het doel er een afslag vanaf te halen.

De vondsten dateren inderdaad uit de periode van de Vlaardingengroep, maar preciezer dan dat kunnen ook de experts het niet zeggen. Het aardewerk bestaat onversierde scherven, waarvan de potvorm niet kan worden vastgesteld, dus dat vertelt ons specifiek.

Overzicht over sleuf 2 (foto: Martin van Rijn).

Het is echter de bedoeling dat onze proef-sleuven nog een vervolg gaan krijgen, maar het is nog niet bekend wanneer de aannemer van start zal gaan. U zult hier zeker meer over horen.

Joanneke Hees

Een nieuwe datering van de aanleg van het kanaal van Corbulo

In of vlak na het jaar 47, zo luidt de heersende mening, liet de Romeinse veldheer Corbulo door zijn soldaten een kanaal graven dat de mondingen van de Maas en de Oude Rijn verbond. Die datering moet nu worden bijgesteld. Nieuw onderzoek wijst uit dat de watergang later is gegraven, in het jaar 50 of direct daarna. Dat betekent dat Corbulo vermoedelijk nog tot in dat jaar de vertegenwoordiger van de keizer in ons gebied is geweest. Voor een deel van het tracé kwam bovendien aan het licht dat het kanaal een nog ongedateerde voorganger heeft.

Een team van beroeps- en amateur-archeologen en natuurwetenschappers houdt zich op het moment bezig met de uitwerking van een tweetal recente opgravingen in de gemeente Leidschendam-Voorburg. In deze gemeente ligt een deel van het voormalige tracé van het beroemde kanaal van Corbulo. De aanleg van dit kanaal wordt beschreven door de Romeinse schrijvers Tacitus en Cassius Dio. Het tracé van het kanaal, dat op hoofdlijnen het tracé van de huidige Vliet volgt, was 30 à 35 km lang en circa 15 meter breed. In mei 2004 onderzochten amateur-archeologen van de Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg (AWLV), met de instemming en steun van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB, nu RACM), een dwarsdoorsnede van het kanaal nabij de grens van Leidschendam en Voorschoten. In oktober 2006 sneed RAAP BV het kanaal opnieuw aan, nu enige honderden meters verder naar het zuidwesten. Een opvallende bevinding van het onderzoek is de dendrochronologische datering¹ van de aangetroffen eikenhouten beschoeiingspalen. Op de beide locaties blijken de palen te zijn gekapt in het jaar 50. Tevens kon worden geconstateerd dat de palen deel uitmaken van de oorspronkelijke aanleg van het kanaal. Het kanaal is dus vrijwel zeker gegraven in of direct na het jaar 50.

De eikenhouten beschoeiingspalen aan de Rietvinklaan (foto: RAAP).

Deze exacte datering leidt tot een beter begrip van de vermeldingen van de aanleg van het kanaal door twee Romeinse geschiedschrijvers. Van Tacitus weten we dat Cn. Domitius Corbulo in het jaar 47 tot legaat (keizerlijk vertegenwoordiger) in Germanië is benoemd.

¹ Dat wil zeggen een datering op basis van jaarringenonderzoek.

Na zijn aankomst heeft hij, zo vermeldt Tacitus, eerst een groep Chaukische piraten aangepakt. Andere acties zouden onmiddellijk daarop zijn gevolgd: de tijdelijke onderwerping van de Friezen, een door keizer Claudius verordonneerde terugtrekking achter de Rijn én het graven van het kanaal. Bij Cassius Dio vindt men echter de mededeling dat na het keizerlijke bevel tot terugtrekking Corbulo eerst “de eerbewijzen [ontving] van een triomf.” En “toen hij opnieuw het commando over het leger kreeg ... zette hij zijn mannen aan het graven van een kanaal ...” (Cassius Dio LXI, 61, 30). Toen het kanaal werd gegraven was dat dus ná een herbenoeming van Corbulo en pas in 50 of direct erna. We mogen op basis van de nieuwe datering van het kanaal aannemen dat Corbulo tot minstens het jaar 50 leegaat in Germanië was. Daarmee zijn drie jaar uit de biografie van deze bijzondere persoon verhelderd. Uit de bronnen weten we namelijk dat hij in 54 als de leegaat voor keizer Nero optrad in Galatia en Cappadocia, twee Romeinse provincies in Klein-Azië.

Profiel met scheiding tussen twee fases van het kanaal van Corbulo (foto: RAAP).

Het bodemonderzoek van RAAP bracht in oktober 2006 een ander bijzonder feit aan het licht. Het kanaaltracé uit 50 na Chr. bleek een ouder tracé te oversnijden. Dit kanaal is op dit moment echter nog niet gedateerd. De aanwezigheid van Romeins aardewerk in de opvulling ervan en de manier waarop het kanaal is gegraven suggereren een datering in de Romeinse tijd. De oudere voorloper stelt ons voor raadsels omdat ze bij de vele andere archeologische doorsnijdingen van het kanaal van Corbulo niet eerder is aangetroffen of herkend.

Wilco de Jonge en Jos Bazelmans (RACM)

Rozen tuin in Park Arentsburgh

In opdracht van de gemeente Leidschendam-Voorburg heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau op 6 oktober 2005 een booronderzoek en in februari 2006 een archeologische begeleiding uitgevoerd in verband met restauratie van een rozen tuin op het beschermde monument Forum Hadriani in de gemeente Leidschendam-Voorburg. Doel van dit onderzoek was te controleren of bij de aanleg van de drainagesleuven archeologische resten aan het licht zouden komen, en, indien dat inderdaad het geval zou zijn, deze resten te documenteren. Tevens diende de archeologische begeleiding als controle op de naleving van de in de vergunning gespecificeerde voorwaarden. Tijdens het veldonderzoek is ook de verplaatsing van een monumentale taxus archeologisch begeleid. Bovendien is, tegelijkertijd met de archeologische begeleiding, archeologisch toezicht gehouden op baggerwerkzaamheden in de waterpartijen op Forum Hadriani.

Voor aanvang van de archeologische begeleiding zijn 6 handboringen gezet in de rozen tuin om de opbouw van de ondergrond vast te kunnen stellen. Tot een diepte van gemiddeld 1,3 m – Mv is laag A, een 18^e-eeuwse of oudere ophogingslaag, aangetroffen. Hierin bevindt zich puin uit de Nieuwe tijd. In de laag onder het verstoorte pakket zijn in een aantal boringen archeologische indicatoren aangetroffen. Deze bestaan uit onverbrand bot, aardewerk, archeologisch puin (o.a. tufsteen), fosfaat en houtskool. In boring 1 en 4 is op 1,3 m - Mv ondoordringbaar puin aangetroffen. Waarschijnlijk gaat om archeologische muur- of fundamentresten.

Tijdens de archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden in de rozen tuin is bouwpuin uit de Nieuwe tijd aangetroffen. Dit bevond zich in een geroerde ophogingslaag. Tijdens de begeleiding van de verplaatsing van de taxus zijn geen archeologische indicatoren aangetroffen.

Als gevolg van de bodemingrepen in de rozen tuin en de verplaatsing van de taxus heeft geen verstoring van behoudenswaardige archeologische resten plaatsgevonden. Tijdens de baggerwerkzaamheden in de waterpartijen is op 2 locaties een laag met archeologisch materiaal geraakt met een hoek van de baggerbak. Op deze locaties is de geschepte klei doorzocht en het archeologisch materiaal verzameld. Het materiaal dat uit het

opgebaggerde slib en uit de geschepte klei verzameld kon worden bestond uit 4 scherven uit de Romeinse tijd (waarschijnlijk 2e-3e eeuw na Chr.), een fragment baksteen en leisteen (mogelijk Romeins), fragmenten aardewerk en baksteen uit de Nieuwe tijd C en een kogelpotscherf uit de Late Middeleeuwen. Gezien het feit dat het materiaal afkomstig is uit slib en uit klei waarin ook materiaal uit recentere perioden is aangetroffen, is het niet waarschijnlijk dat het materiaal afkomstig is uit een intact archeologisch niveau van het monument Forum Hadriani.

Overgenomen uit Archis, met dank aan Dick de Jager.

Literatuur:

M.S. Lesparre-de Waal, 2006. *Plangebied Arentsburghlaan 1, gemeente Leidschendam-Voorburg; een booronderzoek en archeologische begeleiding*. RAAP-notitie 1612 (Regionaal Archeologisch Archiverings Project, Amsterdam).

De W.A. van Es-prijs, een terugblik

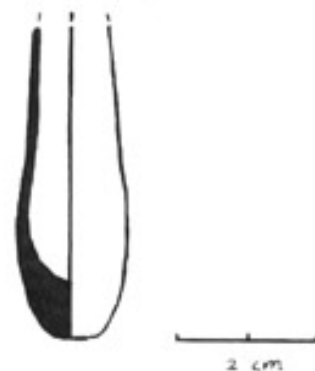
Zoals ik in de vorige Nieuwsbrief schreef, was de scriptie van ons bestuurslid, tevens redacteur van deze Nieuwsbrief, Joanneke Hees voorgedragen voor de W.A. van Es-prijs die op vrijdag 10 november 2006 tijdens de Reuwendagen zou worden uitgereikt. Helaas voor haar is de prijs gegaan naar Karsten Wentink voor zijn onderzoek aan grote neolitische vuurstenen bijlen. Wel leuk was dat van de negen inzendingen voor deze prijs de scriptie van Joanneke (en die van nog iemand anders die ook niet won) apart werd genoemd. Met name haar verzorgde taalgebruik was de jury opgevallen. Bij dit soort verkiezingen is men helaas altijd sterk afhankelijk van de kwaliteit van de verschillende inzendingen. De beloonde Engelstalige scriptie stak volgens de jury ver boven de andere inzendingen uit. Wie Joannekes scriptie eens wil lezen, kan een exemplaar vinden in onze bibliotheek.

Robert Hirschel

Romeins parfumsflesje uit Forum Hadriani

In februari 2006 werd ik na afloop van een rondleiding door de Forum Hadriani-tentoonstelling in Museum Swaensteyn benaderd door de heer Harry Hartman uit Zwolle, die mij vertelde dat hij in het verleden enkele oppervlaktevondsten had gedaan in Park Arentsburgh. Een van deze vondsten was een klein glazen parfumsflesje, waarschijnlijk

Romeins, afkomstig uit de buurt van de Den Burghstraat, dus op het terrein van Arentsburg. De heer Hartman was zo vriendelijk om zijn vondst af te staan aan de Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg. Het parfumsflesje is 4,5 cm hoog, maar de bovenkant is afgebroken, dus het is oorspronkelijk nog een stuk hoger geweest. Het is gemaakt van vrij dik, blauwgroen glas, de eigenlijke kleur van glas, wat betekent dat er geen kleurstoffen aan het glas zijn toegevoegd. Het glas is geblazen, een procédé dat in de 1e eeuw v.Chr. door de Romeinen werd uitgevonden en dat de productie van glas in hoge mate heeft gestimuleerd.² Op de bodem van het flesje is een pontilmerk te zien op de plek waar het flesje is losgemaakt van de ijzeren staaf waaraan het bevestigd was tijdens het blazen.

Afb. 1 en 2: Het parfumsflesje uit Voorburg.

² Zie voor meer informatie over productietechnieken van glas in de oudheid bijvoorbeeld Halbertsma 2006.

Het flesje heeft de vorm van een reageerbuisje met een iets bredere onderkant en naar boven toe smaller toelopend. Het is een vrij eenvoudige vorm, die algemeen voorkwam in de Romeinse tijd en die gedetermineerd kan worden als Isings 27. Het flesje is dus in ieder geval Romeins, maar het is moeilijk om specifieker te zijn. Een datering in de 1^e of 2^e eeuw na Chr. lijkt waarschijnlijk, omdat parfumsflesjes zich later ontwikkelden naar een vorm met een breed uitlopende onderkant.³ De reageerbuisvorm bleef echter bestaan tot in de 4^e eeuw, waardoor een latere datering niet te sluiten is.⁴

Afb. 3-5: Eenvoudige parfumsflesjes van diverse vindplaatsen in Nederland (foto's: RMO).

Over de plaats van herkomst is niet veel te zeggen. Het flesje zou eventueel gemaakt kunnen zijn in Keulen, een groot centrum voor de glasproductie, waar een flink deel van het glaswerk in onze streken vandaan kwam. We moeten echter ook naar de inhoud kijken, het parfum, waardoor een herkomst uit het Middellandse Zeegebied misschien waarschijnlijker is (zie verderop).

Ondanks het feit dat het parfumsflesje niet meer compleet is en een eenvoudige, algemene vorm heeft, is dit toch een hele leuke vondst. We kennen namelijk relatief weinig glasvondsten uit Forum Hadriani. Reuvers en Holwerda hebben wel enkele (fragmenten van) parfumsflesjes gevonden, maar niet veel.⁵

Geurstoffen speelden een belangrijke rol in de oudheid, veel meer dan tegenwoordig. Al in het faraonische Egypte werden veel parfums geproduceerd en gebruikt, zowel voor de

levenden als voor het balsemen van de doden. De mensen hadden in de oudheid een duidelijke voorkeur voor sterk ruikende geuren. Men gebruikte parfums, wieroken, zalven en balsems. Het onderscheid daartussen is voor ons niet altijd even duidelijk te maken. Parfumsflesjes kwamen in heel veel vormen, maten en materialen voor, onder andere in aardewerk, metaal, steen (bijv. albast, het zogenaamde *alabastron*) of glas. Ze konden heel eenvoudig zijn (afb. 3-5) of juist bijzonder met uitgebreide versierselen (afb. 6).

Afb. 6: Laat-Romeinse parfumsflesjes uit het oostelijk Middellandse Zeegebied (foto: RMO).

Er waren verschillende namen voor parfumsflesjes. Het Voorburgse flesje is een *balsamarium* of een *unguentarium* (*unguentum* = geurende zalf). Een andersoortig flesje is bijvoorbeeld de *aryballos*, een bolvormig flesje dat gebruikt werd bij het bezoek aan de

³ Isings 1970, 6.

⁴ Van Lith, *Römisches Glas aus Valkenburg Z.H.*, 1979, 55.

⁵ Holwerda 1923, 150.

thermen. De Romeinen namen de Griekse gewoonte over om zich bij het sporten in te smeren met olijfolie. De olie werd er naderhand samen met het vuil afgeschraapt met een *strigilis*. Na het baden smeerde men zich in met geurige zalfjes.

Afb. 7: Een aryballos met dolfijnevoortjes uit Mook (foto: RMO).

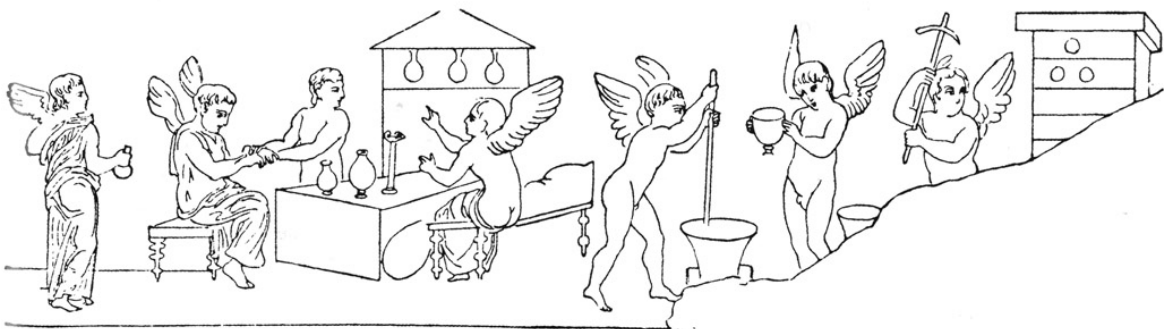
Parfums en geurende zalven werden niet alleen gebruikt door vrouwen, maar ook door mannen. Aangezien de meeste mensen niet dagelijks in bad gingen, zeker niet buiten de steden, werd het ook vaak gebruikt om een gebrek aan hygiëne te maskeren. Geuren speelden een rol bij allerlei verschillende gelegenheden, onder andere in de religie. Rook, geuren, goden en geesten zijn geen van allen zichtbaar en tastbaar, waardoor men ervan uitging dat zij zich in dezelfde sferen

bevonden. Rook en vooral ook wierook, gebruikt bij offers, werden daarom wel gezien als een soort link waardoor communicatie tussen de wereld van mensen en goden mogelijk werd.⁶

Ook in de geneeskunde werd gebruik gemaakt van aangename geuren in medicijnen. Men dacht bijvoorbeeld dat het insmeren van het hoofd met geurige oliën bij een symposium (drinkgelag) hoofdpijn en een kater voorkwam. Ook de bloemenkransen die men bij dergelijke gelegenheden op het hoofd droeg, dienden niet alleen ter versiering.

Maar de belangrijkste functie van parfums was, net als tegenwoordig, de aantrekkingskracht op andere mensen. Er ging een erotische werking van uit (*aphrodisia*) en dus werd het rijkelijk gebruikt in liefdesaangelegenheden, maar ook bij de betaalde liefde van de prostituees. Onderdeel van antieke huwelijks-ceremonies was dat het jonge paar een ritueel bad nam ter reiniging, waarna ze werden ingesmeerd met geurige zalven.⁷

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de liefdesgodin Venus met haar gevolg van Gratiën en Amorini de beschermvrouwe van het parfum was. In literaire bronnen komen dikwijls beschrijvingen voor van Venus die zich mooi maakt voor het veroveren van het hart van een aantrekkelijke sterveling. En daarbij zorgt ze er natuurlijk altijd voor dat ze heerlijk geparfumeerd voor de dag komt. Op een muurschildering in de Casa dei Vettii in Pompeii staan Amorini afgebeeld die aan het werk zijn in een parfumwerkplaats.

Afb. 8: Amorini bezig met de verkoop en bereiding van parfum. Tekening naar een wandschildering in de Casa dei Vettii in Pompeii.

⁶ Dierichs en Siebert 2006, 9.

⁷ Dierichs en Siebert 2006, 44 ff.

In de werkelijkheid werd het bereiden van parfums en zalven toevertrouwd aan gespecialiseerde slaven. De parfums werden gemaakt door gebruik te maken van procédés als uitpersen of oplossen (distillatie was waarschijnlijk nog onbekend en werd pas in de 9e eeuw door de Arabieren geïntroduceerd). Ze waren samengesteld op oliebasis, bestaande uit olie van groene olijven en sap van groene druiven. Daar loste men de geurende substanties in op, evenals een kleurstof, bijvoorbeeld de rode kleurstof vermiljoen of *rubia tinctorum*, meekrap. Het toevoegen van hars of gom als bindmiddel zorgde ervoor dat de geur werd vastgehouden en niet direct vervloog. Er werden veel verschillende geurstoffen gebruikt. Rozenblaadjes waren een belangrijk ingrediënt in het parfum *rhodinum*, waarvan de naam is ontleend aan het Griekse eiland Rhodos, waar het voor het eerst werd gemaakt. Verder werden bijvoorbeeld mirte, laurier, iris, kweepeer, jasmijn en saffraan gebruikt, evenals nog vele andere stoffen. Grote productiecentra van parfum waren Praeneste, Capua en Napels, van waaruit veel werd geëxporteerd. Ook in Pompeii werd parfum geproduceerd, zoals te zien is aan de wandschildering uit de Casa dei Vettii, maar dan voor de meer plaatselijke markt. Buiten Italië werden veel parfums in het oostelijk Middellandse Zeegebied gemaakt, onder andere op de Griekse eilanden, zoals Delos.

Het belangrijkste parfumcentrum bij uitstek was Alexandrië, waar parfum van oudsher een onmisbaar element in de luxe oosterse levensstijl was.

Het is niet bekend wanneer de Romeinen voor het eerst in aanraking kwamen met parfum, maar waarschijnlijk ergens in de Hellenistische tijd, tijdens hun veroveringstochten in het oosten. Dat het al snel wijd verbreid werd, blijkt uit het feit dat na de overwinning op koning Antiochus in Klein-Azië in 189 v.Chr. door de Romeinse censors een verbod werd uitgevaardigd op de verkoop van exotische reukzalven als overdreven luxeartikelen. Toch bleef het gebruik van parfum toenemen, ondanks de exorbitant hoge prijzen die er werden gevraagd voor de meest luxe parfums, waarvoor de ingrediënten uit verre, exotische streken als Arabië en India werden geïmporteerd. De prijzen van parfums kennen we onder andere uit het prijsedict dat keizer Diocletianus heeft uitgevaardigd in het jaar 301 na Chr.⁸ Een conservatieve Romein zoals Plinius de Oudere (1^e eeuw na Chr.) vond parfum maar niks (*Naturalis Historia* XIII, 20):

Van alle bouwstenen van overdadige weelde zijn parfums nog wel het duidelijkst overbodig. Parels en edelstenen gaan tenminste nog op een erfgenaam over, kleding houdt het een tijd uit, zalven daarentegen verdampen onmiddellijk en laten het leven als het hun tijd

Afb. 9: *The Roses of Heliogabalus*, schilderij van Sir Lawrence Alma-Tadema.

⁸ Weeber 2001, 277.

is. Hun grootste verdienste is dat wanneer een vrouw voorbijkomt, de geur ieders aandacht trekt, ook van iemand die met iets anders bezig is. De prijs van een pond overstijgt 400 denariën, zoveel geld heeft iemand ervoor over om anderen te plezieren. Wie de geur op heeft, ruikt zelf namelijk niets.⁹

Rijke Romeinen in de keizertijd spreidden hun rijkdom tentoon op allerlei manieren, waaronder ook met het ruim gebruik van parfum. Ook sommige Romeinse keizers deden dit, zoals Nero en Otho, die via een sproei-installatie in het plafond van de Domus Aurea hun gasten tijdens het feestmaal lieten besproeien met dure parfum.¹⁰ Op het schilderij *The Roses of Heliogabalus*, een 3^e eeuwse keizer die uit het oosten afkomstig was, van Alma-Tadema is een overdadig gastmaal te zien met grote hoeveelheden geurige rozenblaadjes (afb. 9). Echter, teveel parfum opdoen, kon ook de verkeerde indruk geven, zoals blijkt uit dit spotgedicht van Martialis (*Epigrammen* III, 55):

*O Gellia-lief, ruik ik de odeur
die Cosmus voor jou uitgezocht heeft,
dan lijkt het of de parfumeur
zijn halve zaak aan jou verkocht heeft.
Probeer toch eens wat minder gul
exotisch reukwerk te gebruiken,
Want, Gellia-lief, met al dat spul
kan zelfs mijn hond nog lekker ruiken.*¹¹
Joanneke Hees

Literatuur:

- Cipollaro, M., en G. di Bernardo, 'La cosmétique', in: A. Ciarallo, E. de Carolis en A. Barbet (ed.), *Pompéi. Nature, sciences et techniques*, Milaan 2001, 111.
- Dierichs, A., en A.V. Siebert, *Duftnoten. Was Griechen und Römern in die Nase stieg...*, Hannover 2006.
- Halbertsma, R., *Schitterend glas. Uit Egypte, Griekenland en Rome*, Zwolle/Leiden 2006.
- Holwerda, J.H., *Arentsburg. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden 1923.
- Isings, C., *Catalogus van het Romeins glas in het Bonnefantenmuseum te Maastricht*, Maastricht 1970.

- Lith, S.M.E. van, *Römisches Glas aus den westlichen Niedelanden*, Utrecht 1979.
- Lith, S.M.E. van, *Römisches Glas aus Valkenburg Z.H.*, Leiden 1979.
- Weeber, K.-W., 'Parfum', in: K.-W. Weeber, *Alltag im Alten Rom. Das Leben in der Stadt*, Düsseldorf 2001, 277.

Voorzitter AWLV: Kees van der Brugge
Oostvlietweg 12 B, 2266 BL Leidschendam
070-3272859

Secretariaat: mr Robert Hirschel
Rodelaan 155, 2272 SB Voorburg
070-3862998

Werkruimte: Van Naeltwijckstraat 9a,
2274 NV Voorburg
Werkavonden woensdag vanaf 20.00 uur.

E-mail adres van de redactie:
joanneke.hees@gmail.com

⁹ Vertaling van Joost van Gelder, Mark Nieuwenhuis en Ton Peters, 2004.

¹⁰ Dierichs en Siebert 2006, 18, citaat van Plutarchus, *Galba*, 19.

¹¹ Vertaling van Frans van Dooren, 1996.